

JOANNA JĘDRYCHA

**SEMANTYKA INSKRYPCJI NAGROBNYCH NEKROPOLII
RZYMSKOKATOLICKICH NA PRZYKŁADZIE
CMENTARZY PARAFIALNYCH WE WŁOSTOWIE
I W OBRAZOWIE**

Podstawą materiałową artykułu są 3644 napisy nagrobne zebrane na dwóch cmentarzach parafialnych w miejscowościach Obrazów i Włostów w województwie świętokrzyskim. Analizowane inskrypcje pochodzą z lat 1720–2003, co dało możliwość obserwacji przemian społeczno-historycznych, które odbiły się w świadomości żyjącej tutaj ludności. W informacjach fakultatywnych napisu nagrobnego, takich jak: fragment modlitwy, cytaty z Biblii, uzupełnienie informacji o zmarłym oraz w wewnętrznej strukturze napisów zawarty jest system wartości lokalnej społeczności.

Współczesne oblicze cmentarza sięga rozporządzeń biskupa Młodziejowskiego¹, zabraniających grzebania zmarłych w kościołach i kaplicach (z wyjątkiem księży i kolatorów), a nakazujących pochówek na nowo założonych, obmurowanych i poświęconych cmentarzach. Jacek Kolbuszewski zwraca uwagę

MGR JOANNA JĘDRYCHA, doktorantka Wydziału Socjologiczno-Historycznego Uniwersytetu Rzeszowskiego. Zainteresowania badawcze to: biografistyka, pamiętnikarstwo, kultura historyczna, pedagogika medialna. Dyrektor Publicznej Szkoły Podstawowej im. Św. Jadwigi Królowej w Bilczy, od 10 lat czynny egzaminator OKE Łódź. Kontakt: joadyn@wp.pl

1. J. Kolbuszewski, *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław 1985, s. 22.

na asocjacje między cmentarzem a księgą². Polegają one na traktowaniu miejsca pochówku jako zespołu znaków, które mają przypominać o minionym istnieniu ludzkim. Na semantykę cmentarza składają się przede wszystkim treści zawarte w inskrypcjach i epitafiach; cechami drugorzędnymi są: organizacja przestrzenna miejsca pochówku, roślinność i konwencje plastyczne nagrobków. W aspekcie socjologicznym niezmiernie ważna jest funkcja kulturowa i symboliczna cmentarza (trwałość kultu wartości, których nosicielami byli zmarli oraz symbolika krzyża, który na cmentarzu rzymskokatolickim nie jest tylko konwencjonalnym znakiem grobu, lecz symbolem wiary i zmartwychwstania). Ponadto, Małgorzata Rodenkówna³ zwraca uwagę na ekspresję grobu, porównując go z plakatem. Podobieństwa polegają na hierarchizacji informacji, maksymalnej wyrazistości i ogromnym znaczeniu subkodu graficznego⁴.

Definicja i struktura inskrypcji

Nieodzownym elementem każdego grobu (katakumby, pomnika czy krzyża) jest inskrypcja (łac. *pisanie, napis*). Za jej twórcę uważany jest Simonides z Keos (556–468 p.n.e.)⁵. W *Słowniku terminów literackich* Janusz Sławiński podaje syntetyczną definicję inskrypcji: „Napis ryty w twardym materiale (kamieniu, metalu lub drewnie), pochodzący z czasów starożytnych”⁶. Wyjaśnienie istoty napisu nagrobnego zawarte w *Słowniku języka polskiego* jest bardziej precyzyjne i wskazuje na kontekst sytuacyjny. Inskrypcja określona została tu jako „napis wyryty na nagrobkach, tablicach pamiątkowych”⁷. W definicji wskazano ponadto dawne znaczenie „wpis umowy, transakcji lub testamentu do ksiąg sądowych, zapis”⁸. Z kolei Jan Trzynałowski⁹ traktuje inskrypcję jako *małą formę literacką*, ze względu na niewielką pojemność werbalną. Ograniczonej przestrzeni fizycznej odpowiada syntetyczność semantyczna, co przejawia się w bogato nasyconej znaczeniami lecz skrótowej formie. Ponadto inskrypcję, jako *małą formę literacką*, charakteryzuje kontekst (sens zmienia się w zależności od układu odniesienia w sferze językowej) i konsytuacja (okoliczności

2. Tamże, s. 39.

3. M. Rodenkówna, *Nagrobek jako komunikat językowy*, „Zeszyty Językoznawcze”, Lublin 1980, s. 22.

4. Tamże, s. 24. Rodenkówna wskazuje również podstawowe różnice między plakatem a nagrobkiem, mianowicie: *Plakat nie ma formy kanonicznej, plakat krzyczy, a nagrobek głośno milczy* (cytat ze s. 24).

5. Zob. A. Komornicka, *Simonides z Keos. Poeta i mędrzec*, Wrocław 1986, s. 98.

6. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 2000, s. 214.

7. *Słownik języka polskiego*, pod red. Witolda Doroszewskiego, t. 3, Warszawa 1964, s. 218.

8. Tamże.

9. J. Trzynałowski, *Małe formy literackie*, Wrocław 1977.

pozajęzykowe). Jan Trzynadlowski akcentuje jej ścisły związek z grobem, na którym się znajduje (jest mu podporządkowana znaczeniowo i przestrzennie). Na poetykę inskrypcji oraz jej bezpośredni związek z miejscem, na którym jest umieszczona (grób) zwraca uwagę również Małgorzata Rodenkówna¹⁰, która definiuje kanoniczną formę napisu nagrobnego uzależnionego od zwyczaju społecznego, składającego się z ustalonej treści oraz stałej formy językowej, wyrażającej się w: ścisłym doborze środków językowych, określonym sposobie ich powiązania (frazologia), charakterystycznej szacie graficznej.

Władysław Kupiszewski¹¹ wskazuje na kondensację informacji zawartych w inskrypcji oraz jej zhierarchizowaną formę:

- ◆ idiom ŚP,
- ◆ informacje dotyczące imienia i nazwiska zmarłego (niekiedy zawód),
- ◆ data urodzenia i śmierci (czasem rodzaj śmierci),
- ◆ dedykacje skierowane do zmarłych,
- ◆ informacje o fundatorach pomnika,
- ◆ posłanie: zmarły prosi ludzi żyjących o modlitwę, skierowanie do zmarłego, prośba zmarłego skierowana do Boga, posłanie skierowane przez ludzi żyjących do Boga.

W swoich badaniach za nadrzędną definicję inskrypcji przyjąłem tę zaproponowaną przez Kazimierza Długosza, która brzmi: „jest to krótki napis nagrobkowy, najczęściej wierszowany, a także krótki utwór poetycki sławiący zmarłego, utrzymany w stylu takiego napisu, o kanonicznym szablonie, o elementach stałych i fakultatywnych, będący komunikatem językowym”¹².

Według Długosza¹³, struktura napisu nagrobnego ma charakter zewnętrzny: elementy stałe (imię, nazwisko, data urodzenia-śmierci) oraz fakultatywne (zawód, posłanie, tytuły naukowe i wojskowe, miejsce urodzenia, prezentacja nadawcy). Stałe elementy struktury mają charakter ogólny i są niezbędne do zrozumienia komunikatu, natomiast fakultatywne uzupełniają dane biograficzne zmarłego, mogą informować o nadawcy, podmiocie, odbiorcy. Struktura wewnętrzna dotyczy wzajemnych relacji elementów przekazu między nadawcą (twórcą inskrypcji), podmiotem (zmarłym) a odbiorcą (przechodniem, czytelnikiem inskrypcji). Ze względu na strukturę inskrypcji Kazimierz Długosz wyróżnił dwa ich typy: *proste*, czyli *onomastyczne*: prezentacja osoby zmarłej, tj. umieszczenie podstawowych danych biograficznych (imienia, nazwiska, daty

10. M. Rodenkówna, *Nagrobek jako...*

11. W. Kupiszewski, *Groby mówią*, „Literatura Ludowa” 1986, nr 2, s. 28.

12. K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 15.

13. Tamże, s. 21–22.

urodzin i zgonu); *złożone*, czyli *onomastyczno-tekstowe*, które oprócz części onomastycznej zawierają dodatkowy tekst, np. fragment modlitwy, cytat z Biblii, uzupełniające informacje o zmarłym (np. okoliczności śmierci, nazwy zawodów i godności), tekst literacki, sentencję, posłanie.

Kazimierz Długosz, traktując inskrypcję jako komunikat językowy, wyróżnił pięć funkcji, które spełnia ona w akcie komunikacji (wynikających również z jej utylitarneho charakteru – informowania odbiorcy o śmierci i miejscu pochowania zmarłego oraz na przekazaniu niezbędnych, zdaniem nadawcy, informacji o jego życiu¹⁴):

- ◆ przedstawieniowa – informacja o podmiocie,
- ◆ emotywna – prezentacja stosunku nadawcy wobec podmiotu,
- ◆ konatywna – odwoływanie się do emocji odbiorcy,
- ◆ fatyczna – podtrzymywanie kontaktu między nadawcą a odbiorcą,
- ◆ poetycka – zwrócenie uwagi na sam komunikat.

W inskrypcjach nagrobnych badanych cmentarzy zachodzi proces komunikacji językowej. Odbiorcą jest czytelnik napisu nagrobego. O jego specyficie decyduje sposób prezentowania i jakość informacji zawartych w inskrypcji. Najczęstszym typem odbiorcy jest rzeczywisty, dla którego priorytetem są wartości prezentowane w inskrypcji, np. miłość, troskliwość, ciepło domowego ogniska: *Najukochańsza, Najlepsza Matka, Babcia i Prababcia* lub działalność na rzecz środowiska lokalnego, np. *ORGANIZATOR PIERWSZYCH SPÓŁDZIELNI. PRACOWAŁ DLA WSPÓLNEGO DOBRA. NIECH ODPOCZYWA W SPOKOJU*. Czytelnik potencjalny pojawia się wielokrotnie, lecz jednorodnie; głównie poprzez prośbę o modlitwę lub zwrócenie uwagi na przemijalność życia ludzkiego.

Podmiot w inskrypcjach jest najważniejszym ogniwem struktury inskrypcji. Stanowi ośrodek zainteresowań nadawcy i odbiorcy. Realizowany jest jako bezpośredni zwrot nadawcy do skonkretyzowanego podmiotu, np. *OPUŚCIŁEŚ NAS DZIECINO ŻALEM PRZYOBLEKŁEŚ TERAZ DNI NAM SMUTNE PŁYNĄ BO JAK SEN NAM ZNIKŁEŚ ROZPACZ WKOŁO BEZGRANICZNA ŻYCIE DLA NAS NICZYM BO TY BOGUSIU ŚLICZNY-BYŁEŚ DLA NAS ŻYCIEM* lub jako pośredni zwrot nadawcy do podmiotu, który jest niezindywidualizowany językowo (np. *TESKNOTA BÓL I ŻAL JEST WIECZNA JAK TWOJA ŚMIERĆ*).

Zwroty nadawcy do podmiotu są rzadkie. Bezpośrednie – głównie rodzice do dziecka lub współmałżonek do zmarłego nagle i młodo partnera.

14. Tamże, s. 15.

Najczęstszym typ to nadawca prywatny. Z reguły członek rodziny, określane stopniem pokrewieństwa. Na grobach z XIX i początku XX wieku nadawca (11 razy) określane jest nie tylko przez stopień pokrewieństwa, lecz również epitety wskazujące na silny związek emocjonalny ze zmarłym: *nieutulony/a w żalu, strapiony/a, stroskany/a* (mąż, żona, ojciec), *wdzięczny/a* (syn, córka). Nadawca zbiorowy prywatny określony został najczęściej formami wyrażającymi związku rodzinne: *Dzieci* (8 notowań), *Rodzice* (5), *Córki* (2). Relacje emocjonalne akcentują apostroficzne zwroty nadawcy do osoby zmarłej: *UKOCHANEJ MATCE, KOCHANEMU OJCU, UKOCHANYM RODZICOM*. Nadawca zbiorowy oficjalny prezentowany jest na jednej świeckiej inskrypcji – członka drużyny sportowej oraz na dwóch napisach dotyczących osób duchownych – księży proboszczów. Nadawca określony jest formami wyrażającymi związku towarzyskie i zawodowe: *KOLEDZY Z MKS KORONY KIELCE, PARAFIANIE*. Najpopularniejszym typem nadawcy (21) był nadawca szeregowy (rzeczowniki w mianowniku liczby pojedynczej lub mnogiej), np. *CÓRKA I SYNOWIE, MAŻ I DZIECI, MATKA I BRACIA, CÓRKI, WNUKI I PRAWNUKI*. Nadawca towarzyszący pojawił się dwa razy: *CÓRKA Z MĘŻEM I DZIEĆMI, CÓRKA Z WNUCZKAMI*. Zdarzyły się również inskrypcje, gdzie nadawca nie został dokładnie określony przez treść napisu (nadawca domyślny): *ZNIKNĄŁEŚ NAM Z ŻYCIA A ODSZEDŁEŚ OD ŚWIATA LECZ BÓL NAM POZOSTAŁ CHOĆ MIJAJĄ LATA*. Ujawnienie się nadawcy lub odbiorcy w inskrypcji służy podkreśleniu związków emocjonalnych: rodzinnych lub towarzyskich ze zmarłym. Niekiedy jest pretekstem do refleksji o charakterze filozoficznym bądź metafizycznym.

Funkcje fakultatywnych elementów inskrypcji

Na badanych cmentarzach nazwy miejscowe pojawiają się w inskrypcjach 32 razy, jako: nazwy miejsc urodzenia, pochodzenia, śmierci lub najważniejszych wydarzeń z życia zmarłego. Miejsce pochodzenia eksponowane jest tylko w części onomastycznej (3 razy), za imieniem i nazwiskiem, co świadczy o bliskim związku podmiotu z regionem (*Obywatel Wołynia*) lub wsią (*Zamieszkały w Łojowicach*), w której zmarły wychowywał się lub żył. Umieszczenie nazwy Wołyn w inskrypcji może być wyrazem tęsknoty za krajem lat dzieciennych lub peryfrazą losu¹⁵. Z kolei inskrypcja: *Ś.P. FRANCISZEK Ś. Z ŻURAWICY* jest

15. W okresie międzywojennym mężczyźni zamieszkujący tereny parafii Obrazów powoływani byli w ramach obowiązkowej służby wojskowej m.in. do Garnizonu Wojska Polskiego w Równem, woj. wołyńskie. (informacja własna).

przykładem stylizacji średniowiecznej, której celem jest pokazanie trwałości związku osoby zmarłej z miejscem, w którym żyła.

Nazwy miejsca śmierci umieszczane w inskrypcjach (11 notowań) pełnią funkcję informacyjną. Związane są z miejscem śmierci nagłej, gwałtownej lub tragicznej, np. *ZGINĄŁ W KATYNIU W II WOJNIE ŚWIATOWEJ; ZGINĄŁ W OŚWIĘCIMIU W 1942 R., ODSZEDŁ NAGLE (...) W SANDOMIERZU*. W przywołanych inskrypcjach nazwa śmierci urosła do symbolu tragicznych wydarzeń. Jak słusznie wskazał Długosz: „Najistotniejszą ich funkcją jest dokumentowanie owych faktów, które się wydarzyły w miejscach przez nie oznaczonych oraz przywoływanie wspomnień”¹⁶. Występują też miejsca śmierci naturalnej, gdy podmiot zmarł poza granicami kraju, np. *w Detroit, w Anglii* jak i miejsca śmierci bez wskazania na jej charakter, np. *Kochający Syn (...) zmarł d.11 Kwietnia 1850 R w Warszawie żył 24 Lat*¹⁷. Nazwy krajów i miast śmierci naturalnej mogą być interpretowane dwojako: jako tragizm losu i wyobcowania – zmarły zszedł z areny życia za granicą, gdzieś daleko. Mogą mieć również charakter prestiżowy, np. *Detroit* – na terenach wiejskich, w powszechnym mniemaniu, Stany Zjednoczone są synonimem dostatniego życia.

Nazwy miejscowe stanowią ważny element struktury inskrypcji. Przynoszą dodatkowe informacje o życiu zmarłego. Gdy idzie o miejsca narodzin, pochodzenia – świadczą głównie o dumie podmiotu z miejsca, w którym żył, i o bliskich relacjach osobistych łączących go z rodzinną wsią. Są też wyrazem patriotyzmu lokalnego. Natomiast nazwy związane z działalnością zmarłego (*KANONIK PROBOSZCZ PARAFII OBRAZÓW, PROBOSZCZ PARAFII CISÓW, MISTRZ PIŁKI RĘCZNIJE MKS KORONA KIELCE, DYREKOTR CUKROWNI WŁOSTÓW, KIEROWNIK SZKOŁY W GŁAZOWIE*) sytuują go w konkretnej przestrzeni geograficznej; są wyznacznikiem treści życia podmiotu i wyznawanych przez niego wartości, filozofii życiowej, których wymagało pełnienie funkcji proboszcza, kariera sportowa, stanowisko dyrektora w zakładzie przemysłowym bądź szkole.

Kontrowersyjną formę nazw własnych umieszczanych na inskrypcjach stanowią miejscowości, w których znajdują się zakłady kamieniarskie (18 notowań). Występują zarówno na grobach z drugiej połowy XIX wieku, kiedy to świadczyły o wysokiej jakości wykonania, jak i na współczesnych, gdzie mają charakter reklamy (na grobie widnieje numer telefonu!).

16. K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne z Pomorza Zachodniego w ujęciu językoznawczym*, Szczecin 1991, s. 149.

17. Zachowuję pisownię oryginału.

Nazwy zawodów i godności¹⁸ – jako fakultatywne elementy inskrypcji – występują na eksponowanym miejscu, obok imienia i nazwiska. Świadczą o prestiżu społecznym w danym środowisku (w mniemaniu nadawcy¹⁹). Tytuły zawodowe i skróty nazw zawodów pojawiły się 16 razy, w wariantach: *mgr* (2), *ks. mgr* (1), *ks.* (5), *mgr inż.* (1), *inż.* (3), *inż. mechanik* (1), *naucz.* (3). Osobliwością – zanotowaną na badanych cmentarzach – jest profesja *bosman żeglugi śródlądowej* (1). Najliczniejszą grupę stanowią zawody i godności zmarłych należących do stanu duchownego. Dokładnie zostały określone funkcje i zajęcia, które pełnił zmarły: *proboszcz parafii*, *dziekan*, wyeksponowane tytuły zawodowe: *ks. mgr*, *ks.* i honorowe: *kanonik*, *kanonik honorowy*. Natomiast godność wynikająca z wykonywanej pracy wyrażona została w peryfrazach: *przyjaciel dzieci i młodzieży*, *pasterz*. Drugą grupę stanowią nazwy zawodów i godności związane z oświatą. Pojawiają się określenia samej profesji, typu szkoły, w której pracował zmarły oraz pełnione przez niego funkcje: *naucz.*, *nauczyciel szkoły powszechnej*, *naucz. tajnego nauczania*, *dyrektor szkoły*. W przypadku uczniów, na inskrypcji, pojawia się również rodzaj szkoły/ etapu edukacji: *ucz. kl. Va*, *Tech. Ceramicznego*; *Uczeń Klasy VII*, *Progym:Sandom*²⁰.

Umieszczenie tych informacji w strukturze napisu nagrobnego uczniów i nauczycieli ma charakter nobilitacyjny, gdyż nauka w środowisku wiejskim w pierwszej połowie XX wieku była elitarna (dlatego też określenia: *dyrektor szkoły*, *uczeń klasy*, a nawet nazwa zawodu *nauczyciel* potraktowana jest jako godność). Konotacje wyraźnie pozytywne: odwaga cywilna, patriotyzm i poświęcenie niesie ze sobą określenie *naucz. tajnego nauczania*.

Niezwykłym ciekawym przykładem prezentacji zawodu w sposób pozajęzykowy jest inskrypcja muzyka. Nadawca za pomocą ikonicznych znaków konwencjonalnych: klucza wiolinowego i nut pięciolinii określił krąg zainteresowań zmarłego.

Nazwy zawodów i godności umieszczane na inskrypcjach indywidualizują i wyróżniają zmarłego, dodając mu wielu konotacji pozytywnych. Na badanych cmentarzach wyeksponowano zawody, godności i tytuły zawodowe cieszące się uznaniem i prestiżem społecznym w tamtejszym środowisku: ksiądz, nauczyciel, magister, inżynier, dyrektor. Umieszczenie nazwy zawodu, godności, skrótu stopnia zawodowego, osiągnięć sportowych czy działalności społecznej to także powód do dumy dla nadawców, którzy mogą pochwalić się wykształconymi lub

18. Słownikowa definicja nazwy zawodu i godności brzmi: „Zawód – fachowe, stałe wykonywanie jakiejś pracy celach zarobkowych” w: *Słownik języka polskiego...*, t. X, Warszawa 1968, s. 880. „Godność – zaszczytne stanowisko, urząd, funkcja”, tamże, t. II, Warszawa 1960, s. 1210.

19. K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne z Pomorza...*, s. 193.

20. Zachowuję ortografię oryginału.

zasłużonymi bliskimi. Ze względu na lokalizację (Obrazów i Włostów to wsie o liczbie mieszkańców nieprzekraczającej 1500 osób) brak tu inskrypcji, które reprezentowałyby zmarłych o innych profesjach, np. artysta, lekarz czy prawnik.

Analiza reminiscencji historycznych w inskrypcjach obejmuje 35 napisów, w tym ponad połowa zawiera jedynie wzmiankę *zginął tragicznie w wyniku działań wojennych w 1944 roku*²¹.

Pierwszym chronologicznie wydarzeniem historycznym zanotowanym w strukturze inskrypcji jest powstanie styczniowe. To napis nagrobny żony uczestnika zrywu narodowego, powstały 75 lat po śmierci męża: *emerytka po powstańcu 63 r.* Na podstawie dodatkowych informacji zawartych w strukturze inskrypcji można zauważyć ogromną rangę tego wydarzenia w życiu kobiety oraz dumę z racji udziału męża w powstaniu.

Śladem działań zbrojnych z okresu I wojny światowej jest dawny cmentarz wojenny z lat 1914–1915 i kwatera żołnierska z tego okresu. Marek Lis w publikacji *By nie zatarł ich czas...*²² wskazuje, że na cmentarzu we Włostowie znajdował się (współcześnie niezachowany) cmentarz wojenny z lat 1914–1919, otoczony drutem kolczastym, na którym pochowano 66 żołnierzy armii austriacko-węgierskiej i 98 żołnierzy rosyjskich. Istniała tutaj również kwatera z okresu I wojny światowej zawierająca 33 groby masowe żołnierzy austro-węgierskich i rosyjskich oraz mogiły polskich legionistów. Potem, z powodu braku miejsca na pochówki cywilne, uczyniono ją grobem symbolicznym i zaopatrzone w tabliczki następującej treści: *GRÓB ZBIOROWY ŻOŁNIERZY POLSKICH POLEGŁYCH NA POLU CHWAŁY O NIEPODLEGŁOŚĆ OJCZYZNY 1914 R. CZEŚĆ ICH PAMIĘCI!* Kolejnym dowodem odwagi w czasie działań zbrojnych jest grób symboliczny Józefa S. Postać zmarłego zaopatrzone jest w konotacje wyłącznie pozytywne; przedstawiony został jako wzór męstwa i poświęcenia. Nagrobek ma charakter mogiły bohaterskiej:

Ś. P. JÓZEFOWI S.

„PEOWIAKOWI”

ZABIETMU PRZEZ OKUPANTÓW – AUSTRIAKÓW

(...) POMNIK TEN WYSTAWIONO, ABY BYŁ

WIECZNYM SYMBOLEM ODWAGI I MĘSTWA

I POŚWIĘCENIA-A DLA POKOLEŃ WZOREM,

BY CZUJNIE STAŁY NA STRAŻY

21. To prawdopodobnie groby cywilów poległych na linii frontu armii niemieckiej i radzieckiej podczas walk o przyczółek baranowsko-sandomierski latem 1944.

22. M. Lis, *By nie zatarł ich czas...Śladami mogił i cmentarzy wojennych I wojny światowej w powiatach: sandomierskim, opatowskim i staszowskim*, Sandomierz 2001, s. 82–83.

GRANIC RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
XI 1934 R. CZEŚĆ BOHATEROWI!

Udział zmarłych w kampanii wrześniowej w 1939 roku zaprezentowany jest w formie napisów informujących o śmierci na skutek działań zbrojnych ZG. W OBRONIE OJCZYZNY IX 1939. Natomiast bardzo wymowne, ewokujące męczeństwo i cierpienie są inskrypcje zawierające nazwy własne miejsc zagłady: ZGINĄŁ W KATYNIU W II WOJNIE ŚWIATOWEJ, ZGINĄŁ W OŚWIECIMIU.

Odrębną kwestię stanowią inskrypcje zmarłych w latach 1990–2013, a biorących udział w walce za Ojczyznę w młodości. Na napisach nagrobnych tego typu podawany jest skrót stopnia wojskowego, który lapidarnie, a jednocześnie wymownie, informuje odbiorcę o chlubnej przeszłości zmarłego, odwadze i zaangażowaniu w kwestie obronności i suwerenności państwa, np. *por. AK Janusz R., ppor. Ignacy S., ppłk Stanisław G.* Skróty stopni wojskowych znajdują się również na inskrypcjach zawodowych żołnierzy, podkreślając rangę pełnionej służby, np. *mjr kaw. Jerzy S., ppor. Zbigniew B.P.* Najczęstszą prezentacją fizycznego udziału osoby zmarłej w wydarzeniach wojennych jest dodawanie do struktury inskrypcji przynależności do określonej formacji zbrojnej, np. *żołnierz AK*, umieszczenie nazwy bitwy, w której zmarły brał udział, np. *żołnierz II wojny – Monte Cassino*, wyliczanie odznaczeń wojennych, np. *UCZESTNIK WALK NA FRONCIE WŁOSKIM W 1945 R. ODNZACZONY KRZYŻEM MONTE CASINO, GWIAZDĄ ITALII, GWIAZDĄ ZA WOJNĘ 1939–1945.*

Z żołnierskimi inskrypcjami związane jest funkcjonowanie *pseudonimów*²³, traktowanych jako rodzaj nazw własnych występujących na napisach nagrobnych o wielkiej wartości konotacyjnej, gdyż prezentują wojenne zasługi zmarłego. *Pseudonim* jako nazwa własna i element struktury inskrypcji zanotowany został tylko w części onomastycznej, w konstrukcji: stopień wojskowy – imię i nazwisko – pseudonim, np. *ŻOŁNIERZE ARMII KARJOWJ POR. ZDZISŁAW K. „CICHY” PLUT.PHR. JAN P. „TUŚ” POR. MARIAN P. „KOMAR... UM”.* Pseudonimy występują również na grobach zmarłych nawet wiele lat po wojnie. Pełnią wtedy funkcję nobilitacyjną: *JÓZEF S. „PIŁSUDCZYK”, BRONISŁAW P. ŻOŁNIERZ AK PS. „GROM”.*

Piekło frontu radziecko-niemieckiego przyniosło wiele ofiar wśród cywilów. Źródłem informacji o tamtych dramatycznych wydarzeniach są inskrypcje, np. *zginął śmiercią tragiczną w czasie działań wojennych 7 VII 1944; zamordowani przez okupanta 1944.* Inskrypcje ofiar ludności cywilnej zawierają następujące

23. *Pseudonim* „nazwisko lub imię zmyślone, przybrane, używane zamiast właściwego”, *Słownik języka polskiego*, pod red. Witolda Doroszewskiego, t. VII, Warszawa 1965, s. 180.

czasowniki wraz z określeniami: *zamordowany przez okupanta, zginął śmiercią podczas działań wojennych, zginął śmiercią tragiczną w trakcie działań wojennych*. Wyrażenia te potęgują tragizm przypadkowej i niewinnej śmierci. Z kolei mogiły żołnierzy czy uczestników działań zbrojnych określane są miejscem zgonu z uwzględnieniem zasług dla Ojczyzny lub pseudonimem, który informuje odbiorcę o zaangażowaniu w walkę o suwerenność kraju. Uwypukla to heroizm walczących i poświęcenie dla idei – obrony godności wszystkich ludzi bez względu na narodowość i poglądy – najwyższej wartości – swojego życia.

Stereotypowość a oryginalność napisów nagrobnych na cmentarzach małych społeczności

Stylistyczno-językowy charakter inskrypcji ma źródło w definicji Jana Trzynadlowskiego, traktującego napis nagrobny jako *małą formę literacką*, której semantyka przejawia się w formie i środkach wyrażania²⁴.

Analizując posłania w inskrypcjach z cmentarzy w Obrazowie i we Włostowie opierałam się na klasyfikacjach stworzonych przez Jacka Kolbuszewskiego²⁵ i Władysława Kupiszewskiego²⁶, które zostały przeze mnie zmodyfikowane i dostosowane do analizowanego materiału. W związku z tym wyodrębniłam grupę inskrypcji skupionych wokół żywotnych motywów posłań poetyckich (bądź o cechach poetyckich).

Podział na inskrypcje oryginalne i stereotypowe wynika z klasyfikacji Kolbuszewskiego, opartej na kryteriach literackich, podziału według nadawcy i odbiorcy tekstu autorstwa W. Kupiszewskiego oraz mojej subiektywnej selekcji.

Stereotypowy charakter mają inskrypcje o prostej budowie, które nie zawierają tekstów posłań poetyckich, a jedynie językowe alokucje do odbiorców. Wyznacznikiem banalności jest również frekwencja (inskrpcją wyróżniającą się oryginalnością może być językowe posłanie, które na badanych cmentarzach pojawiło się rzadziej niż 10 razy).

Najczęściej na badanych cmentarzach występuje posłanie *Pokój Jej/Jego/Ich Duszom* (596). Rzadkimi odpowiednikami tego wyrażenia, pojawiającymi się jednokrotnie, są: *Niech spoczywają w Pokoju* (1), *Spoczywaj z Bogiem* (1) oraz *Niech spoczywa z Bogiem* (1). Popularnym posłaniem jest również cytat z *Pozdrowienia Anielskiego Zdrowaś Maryjo*²⁷ oraz jego parafrazy: *Zdrowaś Mario!*

24. J. Trzynadlowski, *Małe formy literackie*, Wrocław 1977, s. 60.

25. J. Kolbuszewski, *Wiersze z cmentarza*, s. 88.

26. W. Kupiszewski, *Groby mówią*, s. 27–47.

27. *Zdrowaś Maryjo, laski pełna, Pan z Tobą, błogosławionaś Ty między niewiastami i błogosławiony owoc żywota Twojego, Jezus. Pozdrowienie Anielskie*, w: *Panie, naucz nas modlić się. Modlitewnik*

Maria/Maryja (389 notowań). Stereotypowy charakter ma również życzenie modlitwy (157): *Prosi/Proszą o Zdrowaś Mario/Maryja/Marja/Marya*.

Przykładem degradacji socjologicznej formuły łacińskiej jest *Ave Maria/Maryja/Marya/Marja*, które do lat 80. XX wieku pojawiało się jedynie na grobach osób znajdujących się wysoko w ówczesnej hierarchii społecznej²⁸. Na badanych cmentarzach posłanie to mam charakter stereotypowy, pojawia się na 221 napisach nagrobnych i nie ma nobilitującego znaczenia.

Dużym powodzeniem wśród fundatorów grobów cieszy się *Jezu ufam Tobie* (85), które nawiązuje do słów Faustyny Kowalskiej oraz obecnego w ikonografice rzymskokatolickiej wizerunku *Bożego Miłosierdzia: ufam Tobie, Jezu*. Notowanymi sporadycznie wariantami tego stereotypowego posłania są: *Pannie, ufam Tobie* (1) oraz *Ufam Tobie Boże* (3). Ponadto, rzadko występującymi posłaniami są: *Boże Zbaw Jej/Jego/Ich Duszę/Dusze* (3), *Prosząc o łaskę Boga* (1), *Boże Oddaj Nam Ją w Niebie* (1), *Prosi Boga o litość* (1), *Prosi o westchnienie Pana Boga* (1), *Jezu Zbaw Duszę Jego* (1), *P.O.Z. MARIO* (3), *Prosi o zdrowaś Marja za Jej Duszę* (2).

Odrębną grupę stanowią napisy na grobach dzieci: *Spoczywaj Aniołku w Pokoju* (1), *Śpij z Aniołkami* (4), *Odszedł do Grona Aniołków* (1), *Śpij Aniołku Boży* (1), *Żyj z Aniołkami* (1), *Spoczywaj z Aniołkami* (1). Śmierć jest tu zastąpiona eufemizmami: *odejść, spać, spoczywać*. Natomiast zmarłe dziecko określone jest metonimią. Podobieństwo między istotą niedoroślą a aniołkiem zasada się w powszechnych wyobrażeniach tej istoty niematerialnej jako postaci dziecięcej oraz przypisywanym jej cechom: dobroć i niewinność. *Aniołek* jest częstym członem frazeologizmu: *Powiększyć grono aniołków „umrzeć”*²⁹.

Powielanie posłań, a w konsekwencji ich stereotypizacja, wynika, zdaniem Jacka Kolbuszewskiego, „z przekonania, że sprawdzone na innych grobach formy ekspresji (...) pamięci o zmarłym są nie tyle może najlepsze, ile najcelniejsze, najtrafniejsze, najlepiej oddające istotę rzeczy”³⁰. W związku z tym nie sposób jednoznacznie ocenić napisów stereotypowych na badanych cmentarzach, gdyż schematyczność wpisana jest w *epigrafikę cmentarną*. Ponadto wybór typu posłania uzależniony jest od gustu i erudycji fundatora. Stąd też na wiejskich cmentarzach wybierane są formuły proste lub podpatrzone na innych grobach.

dla wszystkich, Sandomierz 1988, s. 21.

28. W. Kupiszewski, s. 29. Inne tego typu posłania o charakterze socjologicznym to: *Requiescat in pace* – na grobach księży oraz *Cześć pamięci!* w inskrypcjach zasłużonych na polu walki.

29. *Słownik języka polskiego*, pod red. Mieczysława Szymczaka, t. I, Warszawa 1978, s. 56.

30. J. Kolbuszewski, *Co mnie dzisiaj, jutro tobie. Polskie wiersze nagrobne*, Wrocław 1996, s. 77.

Z uwagi na nadawcę i odbiorcę tekstu najliczniejszą grupę stanowią inskrypcje, których treść żywi kierują do Boga, np. *Boże Oddaj Ja Nam w Niebie, Jezu zbaw Dusze Jego*. Posłania te można traktować eschatologicznie. Śmierć jawi się jako następstwo woli boskiej. Nadawcy proszą o zbawienie zmarłego, obdarzenie pokojem, zabranie do nieba. Ścisłe określoną językowo grupę, stanowią wypowiedzi żyjących do zmarłych dzieci, np. *Śpij z Aniołkami*. Wynika to z wiary w niewinność zmarłych w bardzo młodym wieku ludzi. *Aniołkiem* jest każde dziecko spoczywające na cmentarzu.

Kolejną grupę stanowią inskrypcje zawierające wypowiedzi zmarłych kierowane: do Boga, np. *Boże zbaw, Prosi Boga o litość*; do żyjących, np. *Prosi o modlitwę, Ave Maria/Maryja/Maryja/Marja*; wypowiedzi zmarłego o sobie, np. *Prosząc o łaskę Boga*. Posłania te są wyrazem wiary zmarłego w życie pozagrobowe oraz możliwość odpuszczenia grzechów duszom zmarłych cierpiących w czyśćcu dzięki modlitwie żyjących.

Odrębną kwestię stanowi funkcjonowanie skrótów łacińskich: *D.O.M.* i *R.I.P.* oraz formuły *Cześć (...) Pamięci!*, które pełnią funkcje posłań na grobach terenu badań.

Prymarnym miejscem skrótu: *D.O.M.* „Deo Omnipotento Magnifico”, czyli *Bogu Wszchemogącemu Najwyższemu* była inicjalna część epitafium. Na badanych cmentarzach formuła ta występuje w 22 inskrypcjach z drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX wieku. Współcześnie, ma charakter unikatowy, lecz na grobach z początku ubiegłego stulecia była powszechna. Niekiedy, umieszczanie na grobach łacińskiego skrótu *D.O.M.* ma także charakter wtórny, np. *D.O.M. Ś.P. PAWEŁA M.* Według Jacka Kolbuszewskiego³¹ gramatyczny związek imienia i nazwiska zmarłego ze skrótem świadczy, że *D.O.M.* został przez fundatora zrozumiany jako *dom*, czyli miejsce wiecznego spoczynku.

Umieszczanie formuły „Requiescat in pace” *R. i P.*, czyli *odpoczywaj w pokoju*, związane jest z określoną grupą zmarłych (czyli jest stereotypowe). Znajdowało się ono głównie na grobach ludzi wykształconych: księży (3) i uczniów (1). W latach 90. XX wieku posłanie to straciło charakter nobilitujący, związany z określoną grupą zmarłych. Charakter socjologiczny zachowało posłanie *Cześć (...) Pamięci*. Znajduje się na grobach zmarłych biorących udział w wojnie lub pracujących społecznie.

Popularnym frazeologizmem, występującym przed personaliami zmarłego, jest idiom *Ś.P.* „określenie używane w odniesieniu do osób zmarłych wyznania

31. J. Kolbuszewski, *Co mnie dzisiaj...*, s. 182.

chrześcijańskiego”³². Równie konwencjonalny charakter mają sposoby określania śmierci w inskrypcjach onomastycznych. Zgon wyrażany jest skrótem *zm./um. lub zm./zg. śm. trag.*, gdy idzie o rodzaj śmierci. Stereotypowy charakter ma również ikoniczny sposób prezentacji śmierci (krzyż).

Pewnego rodzaju kalkę leksykalną stanowią napisy na tzw. starych grobach z drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX wieku. Stereotypowość tych inskrypcji przejawia się w typowym – dla tego okresu – języku: obligatoryjne występowanie skrótu *D.O.M.*, staropolska pisownia imion i nazwisk (np. *Ja-kób*), zanik *ł* w wygłosie, np. *umar*, archaizmy, np. *któron*.

Za oryginalny napis nagrobny (71 tekstów na badanych cmentarzach) uważam każdy, który jest cytatem lub parafrazą fragmentu utworu literatury wysokoartystycznej³³; utworem indywidualnym, tworzonym na użytek nagrobny; wierszem będącym w powszechnym obiegu, zawierającym wyrazy bólu i żalu po zmarłym lub filozoficzne refleksje nad życiem i śmiercią.

Inskrypcje oryginalne zawierające teksty posłań poetyckich zostały zanalizowane na podstawie klasyfikacji Jacka Kolbuszewskiego opartej na kryteriach literackich³⁴. Odrzucam sugestię autora, by jako cytaty traktować tylko te utwory, które są sygnowane nazwiskiem autora lub tytułem dzieła. Za cytaty z literatury wysokoartystycznej uznaję każdy fragment utworu, który znajduje potwierdzenie w oryginale. Natomiast za parafrazę – wszelkie odstępstwa semantyczne, też leksykalne i składniowe, nawet jeśli podane jest źródło lub autor.

W analizowanym materiale znajdują się dwa fragmenty utworów ze świeckiej klasyki literatury, które są cytatami³⁵ oraz liczne cytaty biblijne/modlitewne. Za ledwie pięć posłań ma podane źródło. Mimo to są łatwo rozpoznawalne, gdyż pochodzą z kanonu literackiego oraz religijnego. Umieszczenie tekstów o konotacji poetyckiej świadczy o intencjonalności fundatorów, których pragnieniem było *wznieść się ponad poziom cmentarnej subkultury*³⁶.

z pieśni *Exegi monumentum* Horacego:

KU PAMIĘCI

32. *Słownik języka polskiego...*, t. II, Warszawa 1979, s. 589.

33. Wyjątek stanowią cytaty i parafrazy *Pozdrowienia Anielskiego*, które są bardzo popularnym posłaniem na badanych cmentarzach.

34. J. Kolbuszewski, *Wiersze z cmentarza...*, s. 88.

35. Cytat: *rodzaj przytoczenia, wprowadzenie do wypowiedzi dosłownie brzmiącego fragmentu wypowiedzi innego podmiotu mówiącego*, w: M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 2000, s. 86.

36. J. Kolbuszewski, *Wiersze z cmentarza...*, s. 144.

NIEODŻAŁOWANEJ MATCE I ŻONIE

(...)

SYN I MAŻ

*Non omnis moriar*³⁷

Umieszczenie słów Horacego na inskrypcji uruchamia szereg skojarzeń u – znającego kanon literatury powszechnej – odbiorcy. *Non omnis moriar* stanowi zapewnienie ze strony fundatora napisu o pamięci *przewyciężającej śmierć*. O pomnikowym charakterze inskrypcji świadczy zwrot *ku pamięci*³⁸ oraz epitet *nieodżałowany* „taki, którego nie można odżałować, zapomnieć (w odniesieniu do ludzi, zwykle o zmarłych)³⁹”.

z *Trenu VIII* Jana Kochanowskiego: PEŁNO NAS A JAKOBY NIKOGO NIE BYŁO, JEDNĄ MALUCZKĄ DUSZĄ TAK WIELE UBYŁO⁴⁰

O żywotności fragmentu trenu oraz identyfikacji nadawcy z Janem Kochanowskim świadczą, użyte w tekście, archaizmy słowotwórcze *jakoby* „przestarz. osłabione *jak* w funkcjach porównawczych; *jakby*”⁴¹, *maluczka* < *malutka*.

Kolejną grupę posłań, będących dokładnym przytoczeniem tekstu ze *Starego i Nowego Testamentu* są cytaty biblijne. Traktowane są jako sformułowania wyrażające doniosłe prawdy filozoficzne, religijne i moralne:

z *Ewangelii wg św. Mateusza* (Mat 5,5–7): BŁOGOSŁAWIENI, KTÓRZY ŁAKNĄ I PRAGNĄ SPRAWIEDLIWOŚCI, ALBOWIEM ONI BĘDĄ NASYCENI⁴².

37. *Exegi monumentum aere perennius*

(...) *Non omnis moriar multaue pars mei vitabit Libitinam: usque ego postera* (...).

Carmina XXX (1, 6–7 wers), *Liber tertius*, w: Horacy, *Dzieła I. Pieśni. Pieśń stuletnia*, Warszawa 1980, s. 214.

38. *Ku pamięci* „na pamiątkę, żeby pamiętać”, w: *Słownik języka polskiego...*, t. II, Warszawa 1979. Jest to frazeologizm (tu: wyrażenie, czyli „zespół co najmniej dwu wyrazów stanowiących całość syntaktyczną i mających charakter nominalny”), w: D. Kopertowska, *Analiza stylistyczno-językowa tekstu*, Kielce 1981, s. 230.

39. *Słownik języka polskiego...*, t. II, s. 344.

40. *Wielkieś mi uczyniła pustki w domu moim,*

Moja droga Orszulo, tym zniknięciem swoim!

Pełno nas, a jakoby nikogo nie było:

Jedną maluczka dusza tak wiele ubyło (...).

Jest to fragment *Trenu VIII* (wersy 1–4), [w:] J. Kochanowski, *Treny*, Warszawa 1981, s. 25.

41. *Słownik języka polskiego...*, t. I, Warszawa 1978, s. 820.

42. *Błogosławieni cisi, albowiem oni na własność posiadą ziemię.*

Błogosławieni, którzy łakną i pragną sprawiedliwości, albowiem oni będą nasyчени.

Błogosławieni miłosierni, albowiem oni miłosierdzia dostąpią.

Ewangelia wg św. Mateusza 5,5–7, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, oprac. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, Poznań–Warszawa 1990 (*Biblia Tysiąclecia*. Wydanie trzecie poprawione), s. 1128.

Wskazane źródło konotuje patos. Poślanie jest traktowane jako metafora życia zmarłego. W cytacie występuje paralelizm składniowy wzmocniony anaforą (jest to jedno z ośmiu błogosławieństw).

z *Księgi Izajasza: Nie Bój się, Bom Ja z Tobą. Izajasz*⁴³

z *Psalmu 130: Z GŁĘBOKOŚCI WOŁAM DO CIEBIE, O PANIE, SŁUCHAJ GŁOSU MEGO!*⁴⁴.

Jest to pieśń pielgrzymów o charakterze pokutnym i motywach lamentacji. Może być również traktowana jako fragment modlitwy śpiewanej podczas pogrzebu chrześcijańskiego dorosłych w domu zmarłego⁴⁵.

Reprezentatywny zbiór cytatów stanowią fragmenty modlitw, głównie za zmarłych:

- ◆ z antyfony śpiewanej podczas procesji na cmentarz: *JAM JEST ZMARTWYCHWSTANIE I ŻYCIE, KTO WIERZY WE MNIE, CHOĆBY I UMARŁ ŻYC BĘDZIE*⁴⁶
- ◆ z *Modlitwy Pańskiej*⁴⁷: *OJCZE NASZ, BĄDŹ WOLA TWOJA*
- ◆ z modlitwy za zmarłych *Wieczny Odpoczynek*⁴⁸: *WIECZNY ODPOCZYNEK RACZ MU DAĆ PANIE*
- ◆ z modlitwy *Któryś za na cierpiał rany*⁴⁹: *KTÓRYŚ ZA NAS CIERPIAŁ RANY JEZU CHRYSYSTE ZMIŁUJ SIĘ NAD NAMI*
- ◆ z pieśni wykorzystywanej podczas liturgii pogrzebowej *Dobry Jezu*⁵⁰: *DOBRY JEZU A NASZ PANIE DAJ MU/JEJ/IM WIECZNE SPOCZYWANIE*

43. *Nie lękaj się, bo jestem z tobą.*

*Przywiodeę ze Wschodu twe plemię
I z Zachodu cię pozbieram.*

Księga Izajasza, 43,5, tamże, s. 886.

44. *Z głębokości wołam do Ciebie, Panie,*

O Panie, słuchaj głosu mego!

Nakłoń swoich uszu

Ku głośnemu błaganiu mojemu!

Psalm 130 (129) Z otchłani grzechu ku Bożemu miłosierdziu, wers 1–4, Księga Psalmów, tamże, s. 694.

45. Por. *Panie, naucz nas modlić się. Modlitewnik dla wszystkich*, s. 557.

46. *Ja jestem zmartwychwstanie i życie, kto wierzy we Mnie, choćby i umarł, żyć będzie, a każdy, kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki. Antyfona, por. Panie, naucz nas modlić się...*, s. 562.

47. *Ojcze nasz, któryś jest w niebie (...). Przyjdź królestwo Twoje. Bądź wola Twoja (...)* *Modlitwa Pańska*, tamże, s. 16–17.

48. *Wieczny odpoczynek racz mu (jej, jemu, im) dać, Panie, a światłość wiekuista niechaj mu (jej, jemu, im) świeci.* [w:] Tamże, s. 558. Jest to nie tylko modlitwa, lecz również refren *Psalmu 51(50)* śpiewanego w trakcie procesji do kościoła podczas pogrzebu.

49. *Któryś za nas cierpiał rany, Jezu Chryste, zmiłuj się nad nami* [w:] Tamże, s. 260.

50. Tekst kanoniczny tej pieśni jest ruchomy z natury. Stałym elementem jest tylko: *Dobry Jezu a nasz Panie*. Pozostała część może być modyfikowana i nosi nazwę *zaśpiewu*. Informacje uzyskane od organistki, p. J. Garnuszek.

Drugą grupę, według typologii Jacka Kolbuszewskiego, stanowią *parafrazy*⁵¹: polskiego tłumaczenia: *Non omnis moriar (Nie wszystek umrę)* z *Exegi monumentum* Horacego: *Nie wszystko umarło*;

parafraza fragmentu *Ewangelii św. Jana*: *Nadejdzie godzina (...) kiedy wszyscy, którzy są w grobach zmartwychwstaną*⁵²;

przekształcenie *Psalmu 39* *Jęk ciężko utrapionego*: *W PANU MOJA NADZIEJA*⁵³;

adaptacja *Psalmu 51(50)*: *ZMIŁUJ SIĘ NADE MNĄ BOŻE, WEDŁUG WIELKIEGO MIŁOSIERDZIA TWEGO*⁵⁴;

przekształcenie hymnu: *Ciebie, Boga, wysławiamy*⁵⁵

adaptacja suplementu do modlitwy śpiewanej podczas nabożeństwa *Drogi Krzyżowej*: *MATKO BOLESNA MÓDL SIĘ ZA DUSZAMI ZMARŁYMI*⁵⁶

parafraza aforyzmu modlitewnego św. Augustyna: *ŻYŁAM BO CHCIAŁEŚ UMARŁAM BO KAZAŁEŚ A TERAZ ZBAW BO MOŻESZ O PANIE*⁵⁷;

adaptacje modlitwy za zmarłych *Wieczny odpoczynek*: *Po trudach życia odpoczynek w Bogu, Niech Pan Bóg da Niebo Zacznej Jej duszy* oraz *Modlitwy Pańskiej*: *Bądź wola Twoja Panie, Taka była wola Twoja Panie, Bolesne było nasze rozstanie, bo taka była wola Twoja Panie; Panie, nic nie mogło zmienić woli TWOJEJ*;

51. *Parafrazy „przeróbki utworów literackich, rozwijające, często także swobodnie i żartobliwie upraszczające ich treści, oddające je za pomocą środków odmiennych niż zastosowane w pierwowzorze, przy zachowaniu jednak rozpoznawalnego prawdopodobieństwa do owego pierwowzoru” [w:] Słownik terminów literackich..., s. 371.*

52. *Nie dziwie się temu! Nadchodzi bowiem godzina, w której wszyscy, którzy spoczywają w grobach, usłyszą głos Jego: a ci, którzy pełnili dobre czyny, pójdą na zmartwychwstanie życia; ci, którzy pełnili złe czyny – na zmartwychwstanie potępienia. Ewangelia wg św. Jana 5, 28–29, Pismo Święte..., s. 1222.*

53. *A teraz w czym mam pokładać nadzieję, o Panie?*

W Tobie jest moja nadzieja.

Wybaw mnie od wszelkich moich nieprawości,

Nie wystawiaj mnie na pośmiewisko głupca!

Zamilkłem, ust mych nie otwieram:

Ty bowiem [to] sprawiłeś...

Psalm 39, wers 8–10, Księga Psalmów, tamże, s. 603.

54. *Zmiłuj się nade mną, Boże, w łaskawości swojej, w ogromie swej litości zgładź nieprawość moją. Obmyj mnie zupełnie z mojej winy i oczyść mnie z grzechu mojego.*

Psalm 51 (50), wers 3–4, Księga Psalmów, tamże, s. 614.

55. *Zjaw Swą litość w życiu całym, Tym, co żebrzą Twjej opieki: W Tobie, Panie, zaufałem, Nie zawstydzę się na wieki. Hymn Ciebie, Boga, wysławiamy, strofa 14, Panie, naucz nas modlić się..., s. 545.*

56. *I Ty, któraś współbolała, Matko Bolesna, przyczyni się za nami. Suplement do modlitwy Drogi Krzyżowej, tamże, s. 261.*

57. *Jak wskazał Jack Kolbuszewski, jest to parafraza aforyzmu modlitewnego św. Augustyna, mającego ścisły związek ze słowami Listu św. Pawła do Rzymian 14, 8: Bo choć żyjemy; choć umieramy, Panu umieramy; przetoż choć i żyjemy, choć i umieramy, Pańscy jesteśmy. [w:] J. Kolbuszewski, Co mnie dzisiaj..., s. 152.*

Trzecią grupą wyróżnioną przez Kolbuszewskiego są formuły wierszy będące w powszechnym obiegu. Pogrupowałam je według motywów:

♦ motyw przechodnia

Przechodzień, jako czytelnik tekstu nagrobnego, jest kategorią odziedziczoną po epigrafice antycznej⁵⁸. W starożytnym Rzymie zmarłych chowano poza miastem, wzdłuż Via Appia. *Przechodniem* był każdy, kto tędy szedł. Apelowano do niego słowami: *Sta viator*-Stań przechodniu; *Siste viator* – Zatrzymaj się, przechodniu; *Sta viator et lege* – Stań przechodniu i czytaj⁵⁹. Użycie łacińskiego zwrotu o rodowodzie antycznym zostało zanotowane tylko raz, na cmentarzu w Obrazowie, na grobie niemowlęcia:

MARIA K. żyła 4 miesiące zm. 17 IX 1950 – STA VIATOR!

W dwóch inskrypcjach zmarły prosi *przechodnia* o konkretne uczynki – *modlitwę Wieczny Odpoczynek, Zdrowaś Maryjo* oraz *westchnienie do Boga: PRZECHODNIU, WESTCHNIJ ZA NAMI DO BOGA; PRZECHODNIU, ZMÓW ZA DUSZĘ KAŁPAŃSKĄ ZDROWAŚ MARYJA!*; *Przechodniu co czytasz te nad grobem wyrazy Zmów za Dusze.... Wieczny odpoczynek....*

Zdaniem Jacka Kolbuszewskiego, zwroty do przechodnia-czytelnika w epigrafice były również wynikiem zaleceń dawanych przez poetyki. Zwroty takie uważano za wypowiedź, która jest: (...) *szczególnie uroczyście, ma moc wyrażania najgłębszej i szczerzej prawdy uczuciowej*⁶⁰.

Z kolei posłanie: *Pobożny czytelniku, Pomnij co Cię czeka. Pomnij, że marny koniec Każdego człowieka* oprócz zwrotu do czytelnika stanowi przekształcenie formuły łacińskiej: *Mihi hodie, tibi cras* (*co mnie dziś, jutro tobie*) pochodzącej z Księgi Mądrości Syracha⁶¹. Jacek Kolbuszewski zauważył, że ogromne znaczenie dla problematyki tanatologicznej miał fakt, że słowa biblijne sparafrazował, mówiąc o zmarłym, św. Sylwester: *Czym ja jestem, ty byłeś; czym ty jesteś, ja będę* w epigrafice średniowiecznej przekształcono na: *Quod sum eris, quod es antea fui*, czyli *będziesz, kim jestem; byłem, kim jesteś*⁶². Ponadto w posłaniu wyraźne są echa maksymy *memento mori*, podkreślającej przemijalność i nietrwałość ludzkiego życia (motyw *vanitas*).

♦ motyw dystychu Kamińskiego

Źródłem sześciu parafraz i przekształceń na badanych cmentarzach były dwa ostatnie wersy umieszczone na grobie Amelii Gołębiowskiej, autorstwa

58. Tamże, s. 36.

59. Tamże, s. 37.

60. Tamże, s. 77.

61. Tamże, s. 38.

62. Tamże.

Jana Nepomucena Kamińskiego⁶³: *CO MIELIŚMY NAJDROŻSZEGO W TEJ MOGILE SIĘ MIEŚCI ŚMIERĆ WSZYTSKO ZABRAŁA NIE WZIĘŁA BOLEŚCI* (wyraz *grób* zastąpiony określeniem *mogiła*, wystąpiły transformacje fleksyjne: 3 osoba liczby mnogiej czasu przeszłego *mieli* → 1 osoba liczby mnogiej czasu przeszły – *mieliśmy*; elipsa zaimka osobowego *im*) lub zmiana szyku: *CO NAJDROŻSZEGO W TEJ MOGILE SIĘ MIEŚCI ŚMIERĆ ZABRAŁA WSZYTSKO NIE ZABRAŁA BOLEŚCI*. Pozostałe warianty dookreślają śmierć: *okrutna, bezlitośnie zabrała*: *CO (...) SIĘ MIEŚCI BEZLITOŚNIE ŚMIERĆ ZABRAŁA, NIE WZIĘŁA BOLEŚCI*; *CO (...) SIĘ MIEŚCI ŚMIERĆ OKRUTNA PRZYSZŁA NIE ZBRAŁA BOLEŚCI* oraz podmiot inskrypcji, który był: *radością, najdroższym na świecie mężem, ojcem i dziadkiem*. Na dwóch inskrypcjach zmienia się również instancja sprawcza boleści (śmierć → Bóg): *CO MIELIŚMY RADOSNEGO W TYM GROBIE SIĘ MIEŚCI ŚMIERĆ ZABRAŁA WSZYTSKO NIE ZABRAŁA BOLEŚCI*; *CO MAMY NAJDROŻSZE NA ŚWIECIE W TYM GROBIE SIĘ MIEŚCI BÓG ZABRAŁ MĘŻA OJCA I DZIADKA LECZ NIE ZABRAŁ BOLEŚCI*; *CO BYŁO NAJDROŻSZE W TYM GROBIE SIĘ MIEŚCI BÓG ZABRAŁ NAM WSZYTSKO PRÓCZ NASZEJ BOLEŚCI*.

Ekspresja powyższych posłań polega na zwróceniu uwagi odbiorcy na to, że właśnie w tym, a nie innym grobie spoczywa ktoś drogi i bliski, po kim pozostał ból, żal i smutek.

♦ *motyw zachodu słońca oraz zwiędnięcia kwiatu*

Występuje na grobach ludzi, którzy zmarli młodo, przedwcześnie. Tragizm śmierci potęguje topika posłania: *zachód słońca w południe*. Zmierzch (zgon) nastąpił, gdy powinno (słońce) najjaśniej i najmocniej świecić (w sile wieku człowieka), co przeczy prawom natury: *POŁUDNIE BYŁO A SŁOŃCE MU ZASZŁO*; *WŁODZIMIERZU SŁOŃCE ZACHODZI GDYŻ CI ZGASŁO*. Pojawiają się również odwołania do zgonu, w postaci obrazów poetyckich silnie zakorzenionych w kulturze: młoda kobieta uosabiająca kwiat (róży): *SKORO ZAKWITŁAMN JUŻ MNIE ZERWANO PAN BÓG TAK CHCIAŁ JEGO SŁUCHANO*.

♦ *motyw śmierci nagłej*

W posłaniach tego typu wyeksponowany został tragizm nagłej i niepodziewanej śmierci: *bez pożegnania, nagle, wyszedłeś nie wiedząc, że nie wrócisz*,

63. *Przechodniu, stań na chwilę, uczcij te ostatki.
Tu mąż płacze cnej Żony, dzieci – czulej Matki.
Co mieli najdroższego, w tym grobie się mieści.
Śmierć im wszystko zabrała, nie wzięła boleści.
Tamże, s. 188.*

zginąć musiałeś z perspektywy pozostających przy życiu: ODSZEDŁEŚ OD NAS BEZ POŻEGNANIA PAMIĘTNY DZIEŃ TWEGO ROZSTANIA WYSZEDŁEŚ NIE WIEDZĄC ŻE WRÓCISZ WCALE, ODSZEDŁEŚ TAK NAGLE WE WCZESNEJ DOBIE BY CAŁE ŻYCIE PŁAKAC PO TOBIE, ŻYĆ DŁUGO CHCIAŁEŚ BÓG CHCIAŁ INACZEJ ZGINĄĆ MUSIAŁEŚ BÓG TAK CHCIAŁ.

- ♦ aforystyczny⁶⁴ charakter śmierci, życia i przemijania oraz pamięci o zmarłych
- Napisy tego typu eksponują skromność, uczynność i bezinteresowność zmarłego, stanowią kwintesencję człowieczeństwa: *przeszedł/przeżył cicho dobrze czyniąc*; wyrażają filozoficzne sądy dotyczące bólu po stracie bliskiej osoby i wynikającego stąd *pragnienia zachowania pamięci*, np. *PRZESZEDŁ CICHO, DOBRZE CZYNIĄC; PAMIĘC O TOBIE JEST NAM ZAWSZE DROGA I BLISKA; TĘSKNOTA BÓL I ŻAŁ JEST WIECZNA JAK TWOJA ŚMIERĆ; NIE UMIERA TEN KTO TRWA W PAMIĘCI I SERCACH NASZYCH.*

Specyfika inskrypcji „ziemiańskich”

Analizowany materiał obejmuje 16 inskrypcji dawnych właścicieli majątków: Bilcza, Dębiany, Głazów i Obrazów⁶⁵ lub zmarłych związanych poprzez koligacje rodzinne z okolicznymi dobrami ziemskimi (wszystkie napisy pochodzą z cmentarza w Obrazowie).

Inskrypcje nagrobne dawnych właścicieli ziemskich zawierają nazwę godności: *dziedziczka Obrazowa obywatel/ka ziemska/i*, właściciel majątku Obrazów⁶⁶, właściciel dóbr Dębiany, właściciel dóbr Bilcza, *ziemianin*. Określenie te informują o odrębności tej grupy zmarłych jako klasy społecznej. Świadczą o statusie materialnym i są wyrazem dumy z racji pochodzenia, a tym samym posiadania. Na wszystkich napisach nagrobnych kobiet pojawiają się nazwiska rodowe, wskazujące na korzenie genealogiczne, a będące zarazem *laudatio* rodziny, z której wywodziła się zmarła. Nadrzędną cechą, którą zawierają wszystkie inskrypcje dawnych właścicieli ziemskich, jest ich onomastyczno-tekstowy

64. Aforyzm to „zwięzłe sformułowanie, zwykle jednozdaniowe, ogólnej prawdy o świecie o charakterze filozoficznym, psychologicznym czy moralnym, odznaczające się stylistyczną wyrazistością i błyskotliwością” [w:] *Słownik terminów literackich...*, s. 15.

65. Bilcza, Dębiany, Głazów to miejscowości położone w gminie Obrazów.

66. Z inskrypcją związane są losy miłości z historią w tle. Informacje podaje za: J. Myjak, *Miłość zatrzymała ją w Obrazowie*, „Gminne Wieści” 1993, nr 1, s. 5. 2 listopada 1914 r. rozgorzała w okolicach Obrazowa zacięta bitwa między stojącymi tu wojskami austriackimi a rosyjskimi. W wyniku tej bitwy Austriacy wycofali się za Wisłę. Z tym wydarzeniem związana jest historia miłości ostatniego właściciela dóbr obrazowskich – Józefa Wawry i wdowy po Leopoldzie Hoflu, oficerze armii austro-węgierskiej. Wg Józefa Myjaka, zrozpaczona żona przyjechała w Sandomierskie, by sprawić mężowi godny pochówek. Zatrzymała się u Józefa Wawry. Z tego przelotnego spotkania ziemianina obrazowskiego i Czeszki, przybyłej z rozpadającej się monarchii austro-węgierskiej, zrodził się związek małżeński.

charakter. Brak tu inskrypcji prostych, zawierających jedynie imię i nazwisko zmarłego oraz datę urodzenia i zgonu. Złożona budowa napisu przejawia się w:

- ♦ obecności oryginalnego posłania, np. *D.O.M., POKÓJ JEGO POPIOŁOM, CZEŚĆ JEJ ZWŁOKOM, CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI*;
- ♦ ujawnieniu się nadawcy podkreślającego związek emocjonalny z podmiotem: *ŻONA PROSI O WESTCHNIENIE DO BOGA, STROSKANA ZONA TEN NAPIS STAIA PROSZĄC PRZECHODNIA O ZDROWAŚ MARYA*;
- ♦ wyliczaniu zalet zmarłego oraz podkreślanie bólu, który został po jego śmieci.

Podsumowanie

Ewolucja struktury inskrypcji i sposobu jej istnienia jako komunikatu językowego związana jest z ogólnopolskimi, jak i lokalnymi trendami we współczesnej *kulturze cmentarnej* – minimalizm treści na rzecz formy (estetyka miejsca pochówku zamiast rozbudowanych posłań podkreślających rozpacz i ból po stracie bliskich). Na początku XXI wieku zeszyt kamieniarski, o którym pisał jeszcze w 1985 roku Jacek Kolbuszewski, okazuje się anachronizmem (profesjonalizacja usług – specjalistyczne programy graficzne, „tanatomarketing”). Podzielam refleksję Anny Łucarz dotyczącą współcześnie fundowanych napisów nagrobnych⁶⁷: *dzisiejszy świat inskrypcji nagrobnych jest pusty, a każdy zmarły taki sam, dziś wszyscy zmarli są po prostu świętej pamięci, czyli w jakimś sensie ważni, zapisani w naszym życiu, jednak albo obyczaj, moda, albo po prostu ekonomia sprawiły, że dziś bardzo rzadko odnajdziemy tak istotne dla badaczy (...) i interesujące dla przechodniów informacje o zmarłych (...) a szkoda, bo biały czy czarny marmur (...) nie powiedzą nam o zmarłym tego, co niegdyś żywi o swoich bliskich powiedzieć chcieli.*

W analizowanym materiale widać wyraźną dominację funkcji przedstawieniowej i fatycznej nad poetycką. Wyjątek stanowią inskrypcje „ziemiańskie”, gdzie rozbudowana część tekstowa dokładnie charakteryzuje zmarłego, poprzez określenie pozycji społecznej, koligacji rodzinnych (rodowe nazwiska kobiet), pracy (innych zajęć, dokonań). Prezentowany jest również nadawca i jego stosunek emocjonalny wobec podmiotu.

Napisy o charakterze oryginalnym stanowią zaledwie 2% badanych napisów nagrobnych. Podejmują uniwersalne i żywotne motywy *literatury cmentarnej*: cytaty i parafrazy z kanonu świeckiego i sakralnego, fragmenty i przekształcenia ogólnie znanych modlitw i pieśni związanych z obrzędem pogrzebu, ściśle określona topika (zachód słońca, wzięnięcie kwiatu, odejście, vanitas). Mimo

67. A. Łucarz, *Językowy obraz zmarłego widoczny na nagrobkach cmentarnych w Świeciu nad Wisłą i okolicach*, „Język – Szkoła – Religia” 2012 nr 7/1, s. 181.

konwencjonalności, napisy te eksponują i wyróżniają zmarłego wśród innych. Stanowią uzupełnienie prezentacji onomastycznej, indywidualizują zmarłego, niosąc ogromny ładunek emocjonalny.

Informacje o życiu zmarłego, jego działalności i wyznawanym systemie wartości przynoszą nazwy miejscowe, będące fakultatywnym elementem struktury napisu nagrobnego (0,9%). Wyrazem dumy nadawcy jest ekspozycja zawodów, godności i tytułów naukowych cieszących się prestiżem i uznaniem w systemie wartości lokalnej (wiejskiej) społeczności w XX wieku (0,6%): księża, nauczyciele, uczniowie oraz inteligencja: magistrzy i inżynierowie.

Nobilitujący charakter mają inskrypcje komunikujące echa wydarzeń historycznych (1%). Duma z udziału w walce o wolność wyrażana jest poprzez umieszczanie w strukturze napisu nazw własnych informujących o przynależności do określonej formacji zbrojnej, stopniu wojskowym, zdobytych odznaczeniach. Konwencję mogił bohaterskich mają również żołnierskie groby symboliczne zawierające pseudonimy. Męczeństwo i cierpienie ewokują nazwy miejsc zagłady. Konotację pozytywną posiadają także inskrypcje cywilów zawierające informacje o śmierci na skutek działań wojennych.

Wszystkie inskrypcje (poprzez znaki konwencjonalne lub posłania) oddają rzymskokatolicki charakter nekropolii oraz chrześcijańskie rozumienie śmierci, która jest dla wierzących początkiem życia wiecznego w niebie⁶⁸.

SEMANTICS OF INSCRIPTIONS OF GRAVES OF ROMAN CATHOLIC NECROPOLIS ON THE EXAMPLE OF PARISH CEMETERIES IN WŁOSTOWIE AND IN OBRAZÓW

Summary

The article presents the conclusions of the study of gravestone inscriptions (3644) carried out on two Roman Catholic cemeteries in the Świętokrzyskie province. The collected material dates back to the 1720s, giving an opportunity to observe socio-historical changes, and to answer the question of how, in the optional elements of the gravestone, the community's value system is reflected. In addition, what information about the inscription was conveyed the gravestone, how its functions function as a gravestone and what is the origin of the inscription.

68. Por. A. Dudek-Szumigaj, *Życie i śmierć w świetle inskrypcji nagrobnych nekropolii prawosławnych wschodniej Lubelszczyzny*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2016, t. 16, s. 385–395.

Słowa kluczowe: inskrypcja nagrobna, komunikacja językowa, literatura cmentarna, nekropolie rzymskokatolickie

Key words: gravestone inscription, language communication, cemetery literature, Roman Catholic necropolises

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

Inskrypcje nagrobne (3644) z cmentarzy parafialnych w miejscowościach Obrazów i Włostów, województwo świętokrzyskie.

Opracowania:

Długosz K., *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, Gorzów Wielkopolski 2010.

Długosz K., *Inskrypcje nagrobne z Pomorza Zachodniego w ujęciu językoznawczym*, Szczecin 1991.

Dudek-Szumigaj A., *Życie i śmierć w świetle inskrypcji nagrobnych nekropolii prawosławnych wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, Białystok 2016, t. XVI, s. 385–395.

Głowiński M., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., *Słownik terminów literackich*, Wrocław 2000.

Kolbuszewski J., *Co mnie dzisiaj, jutro tobie. Polskie wiersze nagrobne*, Wrocław 1996.

Kolbuszewski J., *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław 1985.

Komornicka A.M., *Simonides z Keos. Poeta i mędrzec*, Wrocław 1986.

Kopertowska D., *Analiza stylistyczno-językowa tekstu*, Kielce 1981.

Kupiszewski W., *Groby mówią*, „Literatura Ludowa” 1986, nr 2, s. 27–47.

Lis M., *By nie zatarał ich czas... Śladami mogił i cmentarzy wojennych I wojny światowej w powiatach: sandomierskim, opatowskim i staszowskim*, Sandomierz 2001.

Łuczar A., *Językowy obraz zmarłego widoczny na nagrobkach cmentarnych w Świeciu nad Wisłą i okolicach*, „Język – Szkoła – Religia” 2012, nr 7/1, s. 173–181.

Myjak J., *Miłość zatrzymała ją w Obrazowie*, „Wieści Gminne” 1993, nr 1, s. 5.

Rodenkówna M., *Nagrobek jako komunikat językowy*, „Zeszyty Językoznawcze”, Lublin 1980, s. 22–29.

Słownik języka polskiego, red. M. Szymczak, t. I–III, Warszawa 1978–1981.

Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. III, Warszawa 1964.

Trzynadłowski J., *Małe formy literackie*, Wrocław 1977.